

3. Ett straff på straffet

*Om straffpåföljdsstrecket
och varför det avskaffades*

ANNIKA BERG

En formell rösträttsbegränsning som levde kvar under nästan hela mellankrigstiden i Sverige var kopplad till brott och straff. Att låta brottslingar förlora sin rösträtt är en praktik som varit utbredd internationellt, och som i viss mån är det än idag. USA och Storbritannien är ett par exempel på länder där brottsdömda personer kan förlora rätten att rösta i allmänna val. I USA drabbas flera miljoner medborgare av detta slags rösträttsbegränsningar. I vissa delstater förlorar brottslingar rösträtten under själva strafftiden, i andra förlorar de den under längre tid än så. I en del delstater handlar det om en livslång rättighetsinskränkning för individen.¹ Detta är också något som får konsekvenser på strukturell nivå, genom att skapa en avsevärd skevhet i väljarbasen. Det här har att göra med den mycket höga andelen medborgare som dömts till fängelse i USA, och den stora överrepresentationen av afroamerikaner bland dessa.²

I Sverige ändrades lagen så att det formella rösträttshinder som kunde benämnas straffpåföljdsstrecket försvann 1937.³ Processen som ledde fram till rösträtt i praktiken för svenska fångar var dock knappast avslutad i och med detta, och särskilt inte om man betraktar fångars möjligheter att delta i val på lika villkor som alla andra, vilket historikern Roddy Nilsson redan tydligt visat.⁴ Jag kommer också in på praktiska rösträttshinder i slutet av detta kapitel, men mitt huvudfokus är ett annat. Jag kommer främst att rikta ljuset mot den formella begränsning som gällde fram till 1937. Vilken var den historiska bakgrunden till begränsningen? Hur motiverades den?⁵ Och vad var det för argument eller omständigheter

som ledde till att straffpåföljdsstrecket ändå avskaffades så pass snabbt efter rösträtsreformerna 1918–21?

De utredningar och debatter som ledde till streckets avskaffande är, som jag ska visa i detta kapitel, intressanta på så sätt att de speglar olika synsätt på brott och straff, och positioner som också i hög grad lever kvar i vår tids diskussioner om effektiv brottsbekämpning.

Vanfrejd samt förlust av ära och medborgerligt förtroende

Men låt oss börja med straffpåföljdsstrecket äldre idéhistoriska och rätts-historiska rötter. Brottsdömda personers förlust av rösträtt hängde nämligen ihop med en särskild påföljdsbestämmelse, som i sin tur utgjorde en moderniserad variant av mycket äldre bestämmelser om "ärans förlust" i samband med vissa brott. Den som förlorat sin ära i enlighet med 1734 års lag fick till exempel inte vittna, avlägga ed eller försvara andra inför domstol.⁶

Under 1700-talet hade en ny, statligt dirigerad och administrerad syn på ära utvecklats och systematiserats i Sverige. Det här var kopplat till etableringen av en officiell rangordning i slutet av 1600-talet, som ett verktyg för disciplinering, reglering och kategorisering i grupper som i sin tur ordnades hierarkiskt. Rangordningen innebar att en persons statliga ämbete blev viktigare än hans börd. Från att ha setts som en krigisk, aristokratisk och utpräglat manlig dygd, som kunde behöva försvaras med våld, började ära i och med detta alltmer betraktas som något som kunde delas ut proportionellt efter förtjänst, till ämbetsmän men även till andra, och symboliseras av exempelvis medaljer av olika valör.⁷

Vid sidan av denna nya, "vertikala", syn på ära levde dock även en del äldre sätt att tala om ära kvar. Det handlade inte minst om ära i den grundläggande betydelsen av något som tillkom, eller karaktäriserade, ärliga personer (i en betydelse som åtminstone delvis skilde sig från den moderna, och hade mer med heder och anseende att göra), och som medförde vissa civila rättigheter och plikter oavsett rang eller annan social ställning och åtminstone relativt oberoende av kön. Genom att utgöra motsatsen till det som föranledde "ärans förlust" blev det också, åtmins-

tone indirekt, ett juridiskt begrepp. Äran i denna äldre mening uppfattades inte som graderad, utan som något man antingen kunde ha eller inte ha. Den uppfattades också som något fundamentalt och närmast ovärderligt, vilket kan förklara den stora mängden av ärekränkingsmål i svenska domstolar under 1600- och 1700-talen såväl som logiken bakom ärelöshetsstraffet.⁸

Att döma någon till ärelöshet, som ett straff på straffet, och därmed peka ut hen som oärlig, var en praxis med rötter ända tillbaka till antikens Rom och det juridiska institutet *infamia*. I Sverige hade något som liknade ärelöshet reglerats i lagar sedan tidig medeltid, då man talade om fredlöshet som straff för kränkt "manhelgd".⁹

I 1734 års lag stadgades att vissa brott skulle leda till ärelöshet för all framtid. Det gällde bland annat så kallade edsöresbrott (brott mot kyrkofrid, rättegångsfrid, hemfrid, kvinnofrid, vägfrid, med mera), förräderi, vissa typer av bedrägeri, förfalskning, ärekränkning och mened. Vissa grövre brott som exempelvis mord eller stöld ansågs sannolikt medföra automatisk ärelöshet.¹⁰

Dessutom kunde även lindrigare brott, som exempelvis fylleri, oljud, snatteri eller lägersmål (det vill säga utomäktenskapligt sexuellt umgänge), leda till nattvardsförbud och en anteckning i kyrkoböckerna om detta. Anteckningen gjorde det omöjligt för personen i fråga att få intyg om "god frejd", och det talades därför om att hen blivit vanfrejdad. Efter-som god frejd var ett villkor för exempelvis allmän tjänst och utövande av näring kunde det bli svårt för den vanfrejdade att försörja sig på hederligt sätt. Personer som dömts till ärelöshet blev även vanfrejdade, som ett straff på det straff som redan utgjorde ett straff på straffet.¹¹ Gustav III:s straffrättsreform 1778–79 avskaffade ärelöshetsstraffet för vissa av de brott som det tidigare varit associerat med, med argumentet att det motverkade bättring – ett av flera exempel på kungens försök att utveckla mer "liberala" styrningsteknologier.¹² Redan i samband med införandet av 1734 års lag hade emellertid den pietistiskt influerade juristen Petter Abrahamsson riktat kritik mot de nya ärelöshets- och vanfrejdsbestämmelserna, med argumentet att den som dömdes till att vara "lefandes död" uteslöts från alla möjligheter till bättring.¹³

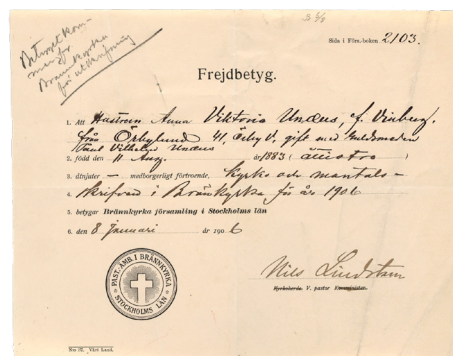
Bort med vanfrenjsstraffet!

En fängelsepredikants erfarenheter om denna straffarts verkningar.

I sin i dagarna till öfverståthållarämbetet ingifna redogörelse för predikverksamheten under förra året i Stockholms stads rannsagningsfängelse framhåller d:r R. Brandel med skarpa de svårigheter för fångarnas upprättande som vanfrenjsstraffet innebär.

För hvarje år — skriver d:r Brandel — synas svårigheterna vid fallna brottslingars återupprättande — och detta gäller särskildt tjuftvarnas klass — växa. I rannsagningsfängelset återser jag, efter att endast ha verkat där under något mer än tre år, redan kända anleten, och det är med oerhörd smärta jag ofta förnimmer att de ej ens själva tro på möjligheten af upprättelse. Hvad bör göras för att åd bättre förhållanden? Jo, först bör den frigifna med kärleksfullt och vaksamt öga följas och intet lämnas ogjort som kan rycka honom från förnyad beröring med f. d. kamrater och medbrottslingar. Man bör dessutom ge honom ett ordnadt arbete, helst i jordbruk, som kan väcka hans intresse och som ställer i utsikt ett eget hem. Staten bör såunda upplåta sin Norrlandsmark åt de frigifna fångarna till brukande.

Någon upprättelse torde dock ej vara möjlig, säger d:r Brandel, förrän alla straffbestämmelser, som lämna ett vanarande minne efter strafftidens slut, stryks, såsom t. ex. förlust af medborgerligt förtroende. Må i dess ställe strafftiden i fängelset bli proportionsvis längre. Men när straffet är uttjant, fordrar den enklaste rättvisa att fången skall känna att samhällets rättskraft är tillfredsställd och att det ej längre förföljer honom genom att göra honom till hvar mans niding och hotar med svältdöden. Ty sådan är faktiskt stundom följden af "årans förlust", och det är förmodansvärdt hvad folk väl ha reda på den frigifnes ställning i detta afseende, även om "betyget" tåga. Den största grymheten i detta fall visa just den frigifnes blifvande eller förutvarande arbetskamrater. Alltså, bort med en dylik straffbestämmelse! Straffets natur är att inge fruktan och skräck, men även att bana väg till upprättelse.

▲ Förlust av eventuell rösträtt var inte den enda konsekvensen av vanfrenjd och förlust av medborgerligt förtroende. God frejd — som intygades formellt genom ett så kallat frejdbetyg — ställdes ofta upp som krav för exempelvis anställning och näringsverksamhet.

◀ Påföljden "förlust av medborgerligt förtroende", som infördes i och med 1864 års strafflag, kritiserades från flera håll för att vara kontraproduktiv. En av dem som uttalade sig mot påföljden var prästen och rektor Robert Brandel (1864–1929), som bland annat var verksam som fängelsepredikant. Ur *Dagens Nyheter* 1908.

I och med 1864 års strafflag ersattes straffet årens förlust med en ny straffpåföljd, "förlust av medborgerligt förtroende". Den kopplades explicit till vanfrenjsbegreppet och kom därför att innebära ungefär samma rättighetsinskränkningar som tidigare för dömda brottslingars del — inklusive indragen rätt att rösta i olika offentliga val, som kommunalval, kyrkoval och, efter 1866, val till riksdagens andra kammare. En skillnad

var emellertid att inskränkningarna kunde göras tidsbegränsade.¹⁴ Påföljden, eller bistraffet som man ibland kallade det från sent 1800-tal och framåt, möttes av häftig kritik under decennierna som följde. Många såg påföljden som kontraproduktiv på så sätt att den gjorde det omöjligt för frigivna fångar att försörja sig på hederligt sätt. På så sätt, menade kritikerna, verkade den direkt främjande för återfall i brott, även om en del menade att den kunde fylla sin funktion i fall som påkallade "omtanke om samhällets säkerhet", som riksdagens lagutskott formulerade det i en skrivelse 1896. Kritiken ledde under åren till vissa lagreformer och inskränkningar i hur lagen tillämpades. År 1890 togs formuleringarna om vanfrenjd bort från själva definitionen av påföljden, och 1905 begränsades påföljden till fall där straffet medfört minst sex månaders straffarbete. Det gjorde att många av de stöldbrott som tidigare alltid medfört förlust av medborgerligt förtroende nu undantogs från påföljden.¹⁵ Protester förekom även utanför riksdagspolitiken.¹⁶

Nytt namn, samma streck

Som del av en rad lagreformer 1918–21 avskaffades termen "förlust av medborgerligt förtroende" helt, och ersattes med uttrycket "påföljd enligt 2 kap. 19 § strafflagen". I och med detta avskaffades även vissa av påföljdens verkningar, som näringsförbud, och uttryck som "god frejd" och "vanfrenjd" försvann helt ur lagtexterna. Men rätten att rösta påverkades inte, trots de samtidiga reformer som ledde till allmän och lika rösträtt för flertalet övriga medborgare i Sverige.¹⁷ I valstatistiken ersattes diskvalificeringsgrunden "vanfrenjd" med diskvalificeringsgrunden "å dömd straffpåföljd". Uttrycket är intressant eftersom det faktiskt tydligare än förut underströk att det handlade om just ett straffpåföljdsstreck.¹⁸ I röst-rättslängderna noterades påföljden efter 1918 som "ej rösträtt § 8 d", med syftet att den inte "onödigtvis" skulle komma till allmän kännedom.¹⁹

Med undantag för personer som dömts till straffarbete på livstid skulle den nygamla påföljden "enligt 2 kap. 19 § strafflagen", som förutom förbud mot att rösta i allmänna val innefattade förbud att inneha allmän tjänst, ämbete eller befattning (inklusive politiska uppdrag och en rad

andra förtroendeuppdrag), gälla för minst ett och högst tio år efter frigivning. För livstidsdömda gällde den för all framtid. Den regel som införts 1905, att personer som dömts till lindrigare straff än sex månaders straffarbete inte omfattades av påföljden, kvarstod.²⁰

Huruvida man drabbades av påföljden var också starkt avhängigt av vilken typ av brott man hade begått. Vissa typer av brott ledde alltid till påföljd enligt 2 kap. 19 § strafflagen, om grundstraffet var på minst sex månader. Det gällde bland annat rån, mord, mordbrand, slavhandel, kidnappning av barn och förräderi, men även mened, förfalskning, stöld, bedrägeri och ”annan oredlighet”, samt hjälp med fosterfördrivning. Påföljden var däremot inte föreskriven vid exempelvis våldtäkt, dråp, miss-handel, tjuvfiske, äktenskapsbrott eller ”brott mot offentlig myndighet”.²¹ Inkonsekvensen i detta påtalades ibland.²² Huruvida unga brottslingar, mellan 15 och 18 år, skulle drabbas av påföljden eller ej skulle beslutas av domstol i varje enskilt fall.²³

I och med att den nya påföljden infördes 1919 sjönk andelen dömda som samtidigt dömdes till ”bistrafet” avsevärt, men stannade sedan på en ganska konstant nivå, runt en tredjedel av det totala antal som dömdes till straffarbete varje år.²⁴ Av de 655 personer som dömdes till påföljden 1930 hade 427 i grunden dömts för stöldbrott, 116 för förfalskningsbrott, 35 för oredlighetsbrott, 32 för ämbetsbrott, 13 för konkursförbrytelse, nio för mened, åtta för mordbrand, sex för rån, fem för fosterfördrivning, två för mord och två för andra brott.²⁵

Rösträtt som verktyg för ”moraliskt upprättande”

Trots reformerna fortsatte straffpåföljdsstrecket att väcka kritik. Kritiken kan ses som en effekt av att en mer individualpreventiv och behandlingsinriktad syn på kriminalvård hade växt sig starkare i vissa kretsar i Sverige under början av 1900-talet. Kriminalvårdens främsta uppgift var enligt denna syn att återanpassa brottslingen till ett skötsamt och produktivt liv. Denna hållning gick inte alls ihop med en äldre syn på brott och straff där själva skammen i att dömas som brottsling sågs som en viktig del av straffet.²⁶

De utredningar som kom att behandla frågan under första halvan av 1930-talet kan ses som tydliga återspeglings av detta. Sommaren 1931 tillsattes en utredning inom Justitiedepartementet, med den socialdemokratiska förstakammarledamoten Assar Åkerman (tidigare häradshövding och i början av 1920-talet justitieminister) som ordförande, och Bertil Forsell, föreståndare för Skyddsvärnet i Stockholm, som sekreterare. Uppgiften var att utreda hur det frivilliga skydds- och hjälparbetet med inriktning på frigivna fångar organiserades, och borde organiseras, i Sverige.²⁷

I direktiven underströk den folkpartistiske justitieministern Natanael Gärde att skyddsverksamheten, som dittills främst bedrivits på frivillig basis, var viktig för att förebygga återfall i brottslighet, och att en särskilt nödvändig uppgift var att hjälpa före detta brottslingar tillbaka in i arbetslivet. Att bli frihetsberövad var något som påverkade inte bara den straffade, utan även hans eventuella familj, också efter avtjänat straff. Isoleringen under straffperioden ledde lätt till ”minskad företagsamhet och förvärvsförmåga”, och vid frigivningen hade fången i regel förlorat sitt gamla arbete och hade svårt att hitta ett nytt. Den nöd som hotade på grund av detta gjorde att risken för återfall i brottslighet blev mycket stor. ”Vid sidan av själva fångbehandlingen”, konstaterades det, ”framstår således den frigivnes förhjälpande till arbete såsom kanske det verksamaste medlet för den brottsliges återförande till en samhällsnyttig medborgare.”²⁸

Arbetet i utredningen fortsatte på denna linje. Men utredarna tog sig också friheten att lägga till ett extra kapitel i sitt betänkande, där de rekommenderade att ytterligare en utredning skulle tillsättas, med uppgiften att utreda ”vissa straffrättsliga frågor”. Motiveringen var att den grundliga reform av svensk strafflagstiftning som var i görningen förmodligen skulle ta många år att slutföra, och att det fanns vissa saker som inte kunde vänta om syftet att återanpassa tidigare brottslingar till ett produktivt liv skulle kunna bli verklighet. En av punkterna var ””påföljdernas” avskaffande”. Utredarna inledde sin argumentation med att påpeka det paradoxala i att staten samtidigt som den erkänt vikten av att mildra de negativa bieffekterna av ett straff, i praktiken hade infört bestämmelser som bara försvårade för den dömda.²⁹ En sådan, konstaterade man, var

Modernaste fångvården skapar yrkesförbrytare!

Svensk fängelsekund skriver succébok om USA-fängelserna.

New York i april. (SAN).

En svensk förbrytare, Victor F. Nelson, som tillbringat en stor del av sitt liv i amerikanska fängelser och korrektionsanstalter, har skrivit en bok om fängelselivet, "Prison days and nights", vilken skapat en litterär sensation i Förenta staterna och blivit föremål såväl för skarp kritik från fängelsemyndigheternas sida som för beröm från reformvänernas och de ledande tidningarnas bokomutlärare.

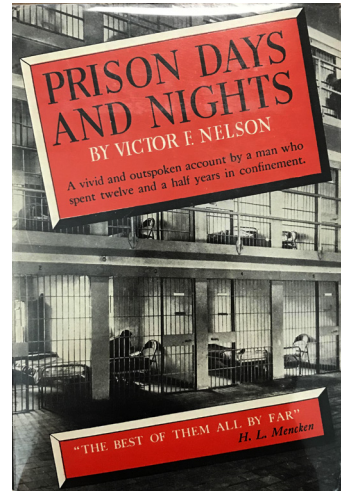
Författaren kom redan vid tre års ålder till Amerika från en stad i norra Sverige. Hans föräldrar dogo, när han var sju år gammal, och han hamnade på en asyl för föräldralösa. Sex år senare sändes han till en anstalt för vanartiga ungdomar och har sedan dess — han är nu 34 år gammal — tillbringat 13 år i fängelser och korrektionsanstalter. De förbrytelser han gjort sig skyldig till ha i de flesta fall varit rått och resande av livsfarligt vapen. Förledet är fick psykiatriker dr Abraham Myerson, läkare vid Massachusetts fängelser, som upptäckt Nelsons litterära förmåga, honom villkorligt frigiven och förmådde honom att skriva en skildring av fängelselivet och fångarnas mentalitet.

I motstått till författaren av den nu även i filmupplaga utkomna boken "I am a fugitive from a chain gang", vilken även ådragit sig mycken uppmärksamhet i Amerika genom sina skildringar av de barbariska bestraffningsmetoderna i sydstaternas fängelser, har Nelson samlat sina erfarheter i staterna New York och Massachusetts, där fångvården står på höjden av humanitet och följer de mest moderna principerna. Likväl, förklarar Nelson, begå två frivriga fång-

gar av tre nya brott, icke endast därför att nöden i många fall tvingar dem därtill, utan emedan deras moraliska nivå försämrats i stället för att förbättras under fängelsetiden. Orsakerna till detta förhållande anser han vara flera, men den förmåsta är likväl att tillfällighetsförbrytare sannanförns med yrkesförbrytare, vilka helt angiva tonen i fängelserna.

På yrkesbrottslingen har straffet ingen uppfostrande verkan. För dem är fängelsevistelsen resultatet av otur eller slarv i deras yrkesutövning och de vänta på sin frigivning i hopp om att de genom nya och mer framgångsrika knupper skola kunna återställa sin självaktning och vinna sina kamraters respekt och beundran. De göra enstaka, stora och väl planlagda knupper, ha inflytelserika förbindelser och framstående advokater, varför de sällan råka fast. Tillfällighetsförbrytarna, till vilka Nelson hänför alla som begå passionsbrott samt de, vilka göra sig skyldiga till stöld för att tillfredsställa ett onödigt penningbehov, råka däremot lättare fast och förblir under fängelsevistelsen ofta yrkesförbrytarens mentalitet.

Författaren anser dock, att återfallsförbrytare icke äro ett avgörande bevis för att en brottsling bör räknas till yrkesförbrytarens klass. Den straffskärpning, som återfallsförbrytare medföra i vissa unionens stater, liksom i Sverige, drabbar därför, anser han, den ännu icke oförbättrige förbrytaren hårt och orättvist. Den som döms för sjätte resan stödd är icke sällan en vida mindre farlig brottsling än den som döms för första eller andra resan eller som gjort sig skyldig till omfattande bedrägerier.

▲ I början av 1930-talet släppte den svensk-amerikanske rånaren Victor Nelson en bok om sina egna, mångåriga erfarenheter av fängelser i delstaterna New York och Massachusetts. Nelson hävdade att dessa fångvårdsanstalter, om än ytterst "moderna" och humana i jämförelse med fångvården i sydstaterna, motverkade sitt syfte genom att skapa snarare än bota brottslingar. *Prison Days and Nights* blev en bästsäljare i USA och uppmärksammades även i Sverige.

påföljden enligt 2 kap. 19 § strafflagen, som förvisso modifierats så att den på papperet bara omfattade politisk och kommunal rösträtt och tillträde till allmän befattning. Men i praktiken fick den mycket mer långtgående följder, eftersom den skamfunktion som varit ett uttalat syfte med påföljden i dess tidigare varianter fortfarande fanns kvar. Utredningen var ytterst skeptisk till tanken, som man menade låg bakom nuvarande lag-

stiftning, om att vissa brott skulle utesluta individer från fullvärdigt medborgarskap:

Men är väl denna motivering i själva verket något annat än en gengångare av forna tiders åskådning att den brottslige borde till straff för honom och till andras skydd lämpligen för framtiden brännmärkas? Vilket skydd är det som ådömande av påföljden skall skänka samhällets övriga medborgare? Skydd för "diskvalificerade" medborgares deltagande i valen? Knappast. Eller är det fråga om skydd för andras känslor, så att de skola slippa se vissa medborgerliga funktioner utövas av "mindervärdiga"? I sådant fall må det vara nog att erinra om att det åsyftade målet icke står i någon rimlig proportion till de värden som offras för dess uppnående.³⁰

Betänkandet släpptes i början av 1933 och senare samma år lades också en motion fram i andra kammaren, med liknande argument. Påföljden, menade den kommunistiske riksdagsmannen Nils Flyg och hans medmotionärer, var en kvarleva från svunna tider som stred mot principen att den som avtjänat sitt straff också sonat för det. Att komma ut i den vanliga världen efter avtjänat straff var svårt nog ändå, utan bittra tilläggsstraff.³¹ I reaktionerna på förslagen kunde man se en ganska tydlig splittring utifrån politisk hemvist.

Första lagutskottet biföll motionen, med hänvisning till argumentationen i betänkandet om skyddsverksamhet, som man citerade utförligt och anslöt sig till. Föga förvånande kanske, eftersom den ledamot som under-tecknade lagutskottets utlåtande var just utredaren Assar Åkerman. Det fanns dock även en betydande borgerlig minoritet inom utskottet som reserverade sig mot beslutet, med argumentet att det fortfarande måste anses rimligt att vissa brott diskvalificerade brottslingen från "vissa medborgerliga funktioner eller rättigheter, vare sig för alltid eller för viss tid". Att helt ta bort påföljden skulle därför vara olämpligt och "understundom t.o.m. kunna verka stötande för rättskänslan".³² I riksdagen bifölls utskottets rekommendationer i andra kammaren utan votering, medan första

► Uppsala fängelse, juni 1945.

kammaren röstade emot med siffrorna 67 mot 46, främst för att man menade att en utredningsprocess redan var igång.³³

När den reformivrige Karl Schlyter tillträdde posten som justitieminister i Per Albin Hanssons första socialdemokratiska regering 1932 var en av hans första åtgärder att tillsätta en utredning om partiella strafflagsreformer, i väntan på en genomgripande reform. År 1935 fick utredaren, Ragnar Bergendal, professor i straffrätt i Lund, också i särskilt uppdrag att tillsammans med hovrättsassessorn Thomas Munck af Rosenschöld undersöka om påföljden enligt 2 kap. 19 § kunde tas bort ur strafflagen.³⁴

De sakkunniga var kritiska till att det i 1918 års reform inte gjorts någon ändring i specifikationen av vilka brott som skulle medföra påföljd enligt 2 kap. 19 §. Specifikationen var, som utredarna påpekade, både schablonmässig och inkonsekvent, men kanske kunde den uteblivna reformen förklaras av att en översyn kunnat leda till att *fler* hade kommit att omfattas av påföljden, något som även tidigare utredare hade velat undvika. De sakkunniga var också starkt kritiska till att påföljden fortfarande markerades i röstlängderna, om än på ett mer kryptiskt formulerat sätt än tidigare, och på så sätt ”brännmärkte” den straffade även sedan hen släpptes ut i friheten. Saken förvärrades av att röstlängderna var offentliga och ofta spreds i vida kretsar.³⁵

Att hindra tidigare dömda brottslingar från att rösta innebar på så sätt, som utredarna såg det, att man åtminstone i allmänhetens ögon pekade ut dem som icke-goda medborgare, i linje med gamla typer av skamstraff, och den misstro som skapades genom detta betraktades explicit som ett hinder i processen mot självförsörjning, ”moraliskt upprättande” och fullvärdigt medborgarskap.³⁶ Utredarna pekade på att ”vår tids kriminalpolitik” aktivt arbetade med att försöka hjälpa tidigare brottslingar med anställning, och då företrädesvis på landsbygden eller i en mindre ort, långt från stadens frestelser. Extra viktigt var då att inte underlätta negativ ryktesspridning, då detta var en farsot som lättare spreds i små samhällen.³⁷ Med andra ord utvecklade utredarna här en väldigt tydlig integrationstanke. Den påminner om resonemangen kring invandrades rösträtt, som Martin Ericsson behandlar i kapitel 7, och även om vissa argument för att ge människor med kognitiva funktionsnedsättningar

rösträtt, som framfördes på 1980-talet och som jag själv skriver om i kapitel 5.

I sitt lagförslag förordade utredningen att rösträtt skulle tillkomma varje man och kvinna som var svensk ”undersåte” och 23 år fyllda, med undantag för människor som stod under förmynderskap, var försatta i konkurs, eller varaktigt omhändertagna av fattigvården. Den stora skillnaden mot tidigare var alltså att rösträtten skulle vara oberoende av om man var straffad eller ej.³⁸ Att dömda brottslingar som kollektivt skulle ”utöva sin rösträtt på ett ur samhällets synpunkt icke önskvärt sätt” (vad det nu innebar) sågs som osannolikt. Det handlade dessutom, som utredarna påpekade, om ett ganska försumbart antal människor, som dessutom torde röstskolka i högre grad än andra väljarkategorier. Den eventuella risken att brottslingar skulle rösta ”fel” ansågs också minimeras genom det faktum att många före detta brottslingar inte *kunde* rösta på grund av att de var satta i konkurs eller levde ett kringflackande liv.³⁹

Att det kunde vara ett värde i sig att ge brottslingar möjlighet att delta i det politiska livet var inget som diskuterades. Argumentationen handlade framförallt om att väga vikten av integration mot risken för skada för samhället, som bedömdes som försumbar. Detta slags avvägning kan också ses i propäer om att ge rösträtt åt (vissa eller alla) omyndigförklarade, från Carl Lindhagen och framåt, även om, vilket jag diskuterar i kapitel 5, rättighetsaspekten med tiden kom att bli mer framträdande där.

Andra potentiella argument mot att avskaffa påföljden avvisades också. Utredarna ponerade att ett syfte med åtgärden kunde vara att åsamka brottslingen lidande, det vill säga som ett straff i mer klassisk mening, ett annat att den skulle fungera som en skyddsåtgärd. Antingen genom att varna andra medborgare för brottslingen, eller genom att skydda samhällsfunktionerna mot människor som kunde ha en ”antisocial vilja”. Ett tredje syfte kunde tänkas ligga i att ta hänsyn till ”samhällsmoralen” oavsett om påföljdens bruk fick några faktiska konsekvenser för samhället eller ej. Straffargumentet diskvalificerades direkt som utdaterat och irrelevant även i relation till rådande lagstiftning. Varningsfunktionen ansågs försumbar. Här argumenterade utredningen lite mot sig själv genom att framhäva hur brottslingar efter 1918 års reformer *inte* längre pekades ut

så tydligt i exempelvis vallängderna. Att ett avskaffande av påföljden skulle kunna leda till samhällsskada, till exempel genom att före detta brottslingar anställdes på samhällsviktiga positioner, ansågs osannolikt eftersom statliga ämbeten och tjänster måste tillsättas på meritbasis, och att även ”demeriterande” faktorer som fängelsestraff då måste tas med i bedömningen. Möjligheten att avsätta dömda personer från viktiga poster, något som utredarna fortfarande såg som viktigt, kunde lagregleras på andra och bättre sätt än genom påföljden. Samhällsmoralargumentet, som var dygdeetiskt snarare än konsekvensetiskt, beskrevs som i grunden sunt och värdefullt, men det fick inte drivas ”in absurdum”, och måste ställas mot det verkliga samhällsintresset. Att motivera förlust av rösträtt med hänsyn till samhällsmoralen var enligt utredarna ett exempel på en absurd tillämpning av samhällsmoralargumentet i en tid då rösträtten inte längre var ett privilegium för en liten minoritet.⁴⁰

Lagförslaget skickades ut på remiss till ett antal myndigheter och organisationer. Majoriteten av dem biföll förslaget, med eller utan kommentarer, och flera hänvisade också till bifall från underlydande myndigheter som de i sin tur låtit kommentera förslaget.⁴¹ Några instanser hade invändningar mot delar av förslaget, och två avstyrkte det helt. Men den enda instans som hade allvarliga invändningar mot just avskaffandet av rösträttsbegränsningen var länsstyrelsen i Stockholms län, som hänvisade till att förslaget bröt mot ”den allmänna rättskänslan”.⁴² Efter en genomgång av remissvaren konstaterade justitieministern i den proposition han lade fram för riksdagen 1936 att han i princip anslöt sig till de sakkunnigas förslag, och att tiden nu var ”mogen för att låta den sista kvarleva av det gamla ärelöshetsstraffet, som påföljderna utgöra, försvinna ur lagen”.⁴³ Schlyters proposition, som baserades på utredarnas lagförslag med några smärre förändringar, accepterades utan diskussion i både första och andra kammaren.⁴⁴ Den första januari 1937 började lagändringarna gälla.⁴⁵

Praktiska hinder

Det formella straffpåföljdsstrecket försvann alltså utan någon häftig slutstrid. De argument som mobiliserades för dess avskaffande – och som

fokuserade på återanpassning av brottslingen till ett produktivt liv, för samhällets bästa – landade uppenbarligen väl i tiden. I vilken mån dömda brottslingar i och med den nya lagstiftningen verkligen gavs *praktisk* möjlighet att rösta är dock en annan fråga.

För frisläppta brottslingar blev skillnaden tveklöst radikal, eftersom den gamla påföljden gällt även ett till tio år *efter* avtjänat fängelsestraff. För brottslingar som fortfarande satt frihetsberövade var det en annan sak. Rösträttsbegränsningar kan principiellt delas upp i formella och praktiska sådana, och de praktiska hindren för fångar fortlevde i hög grad även efter det att påföljdsstrecket avskaffats. Att rösta i allmänna val krävde nämligen till att börja med att man som medborgare var mantalsskriven på en fast adress *och* kunde rösta i en geografiskt närbelägen vallokal. Det gjorde det svårt eller omöjligt att rösta för medborgare som var icke-bofasta eller hade svårt att ta sig till närmsta vallokal. Det kunde, vilket Julia Nordblad diskuterar i kapitel 8, gälla renskötande samer och andra med nomadiserande levnadssätt, men även människor som var institutionaliserade på olika sätt. Genom möjligheten att rösta i en annan vallokal än den man var skriven i närheten av, något som möjliggjordes 1937, och den något senare introducerade möjligheten att poströsta lindrades detta slags hinder. Poströstningen infördes först vid 1942 års kommunalval, då personer som av ”särskilda skäl” förhindrades att rösta i sin egen vallokal gavs möjlighet att rösta på postkontor. Från och med 1944 erbjöds denna möjlighet även vid val till andra kammaren.⁴⁶ Alla medborgare gavs dock inte, som Nordblad påpekar, samma möjligheter genom detta.

År 1948 blev det också möjligt att inrätta temporära postanstalter på vissa sjukhus (utredningen som förberedde lagen specificerade det som ”större sjukvårdsanstalter”) så att intagna patienter kunde rösta.⁴⁷ Däremot inrättades inte motsvarande postkontor på fängelserna. En anledning som framfördes i den statliga utredning som föreslog tillfälliga postkontor på sjukhus var att utgående post från fångar, till skillnad från sjukhuspatienters post, genomgick en censurinstans vilket gjorde det omöjligt att upprätthålla valhemligheten.⁴⁸ Ett kryphål kunde finnas för gifta fångar, som kunde rösta via sin fru eller make, eller fångar som tilläts permissioner. Enligt en undersökning som gjorts av Sveriges socialdemokratiska

◀ En rörelsehindrad äldre kvinna får, på bilden till vänster, hjälp ut ur vallokalen på Sofia skola i Stockholm 1936 – en illustration av de länge väldigt hårda kraven på att inställa sig vid själva valurnan på valdagen. ▲ Detta slags krav gjorde att frihetsberövade brottslingar i hög grad hindrades från att rösta även efter 1937. Bilden ovan visar rastgården på Linköpings läns cellfängelse.

ungdomsförbund, och som refererades i 1955 års valutrednings slutbetänkande 1963, var ungefär hälften av fångarna gifta. För övriga hängde den praktiska möjligheten att rösta helt på om man kunde beviljas permission. Fångvårdsstyrelsen uppskattade den totala andelen fångar som kunde rösta till 50 procent. I valutredningens betänkande föreslogs med ”viss tvekan” att tillfälliga postkontor skulle inrättas också på fängelser i samband med val (dock inte på anstalter där ”klientelet” påminde om sinnessjukhusens, inte heller på anstalter med färre än 25 platser).⁴⁹ Det kom emellertid, som Roddy Nilsson påpekat, att dröja ända till 1972 innan möjligheten att inrätta tillfälliga postkontor på fångvårdsanstalter blev verklighet. Den stadgades då i en regeringsförordning i anslutning till den nya vallagen.⁵⁰

Så sent som år 2000 påpekades i en statlig utredning att häktade och anhållna personer kunde sakna praktiska möjligheter att rösta eftersom poströstning på häkten inte var en självklarhet. En häktad kunde visserligen medges kort permission av ”synnerliga skäl”, till exempel för att besöka en sjuk närstående eller delta i en närståendes begravning. Men deltagande i allmänna val sågs inte självklart som ett synnerligt skäl. Till skillnad från sjuka, funktionshindrade och gamla väljare hade häktade inte heller möjlighet att rösta genom bud.⁵¹ Detta ändrades först i och med den nya vallagen 2005, då möjligheterna till budröstning utökades.⁵²

Noter

Denna text är en vidareutvecklad och fördjupad version av Annika Berg, ”Att straffas ut från vallokalen. Om straffpåföljd som rösträttshinder”, *Arbetshistoria* (2019), nr 2–3.

1. The Electoral Commission, UK Parliament, ”Who is Eligible to Vote”, hämtad 29/4 2021 på <https://www.electoralcommission.org.uk/i-am-a/voter/types-elections/uk-parliament>; National Conference of State Legislatures, ”Felon Voting Rights”, hämtad 29/4 2021 på <https://www.ncsl.org/research/elections-and-campaigns/felon-voting-rights.aspx>; André Blais, Louis Massicotte & Antoine Yoshinaka, ”Deciding Who Has the Right to Vote. A Comparative Analysis of Election Laws”, *Electoral Studies* vol. 20 (2001),

nr 1, s. 44–50, 57–58; Ali Rickart, ”Disenfranchisement. A Comparative Look at the Right of the Prisoner to Vote”, publicerad 6/2 2015 på bloggen Ius Gentium, hämtad 29/4 2021 på <https://ubaltcidfellows.wordpress.com/2015/02/06/disenfranchisement-a-comparative-look-at-the-right-of-the-prisoner-to-vote/>; Reuven Ziegler, ”Legal Outlier, Again? US Felon Suffrage Policies. Comparative and International Human Rights Perspectives”, *Boston University International Law Journal* vol. 29 (2011), nr 2; Anette Zimmermann, ”Criminal Disenfranchisement and the Concept of Political Wrongdoing”, *Philosophy & Public Affairs* vol. 47 (2019), nr 4, s. 378–379.

2. En hel del forskning finns kring straffpåföljd som skäl för förlorad rösträtt i USA. Se bl.a. Katherine Irene Pettus, *Felony Disenfranchisement in America. Historical Origins, Institutional Racism, and Modern Consequences* (New York: LFB Scholarly Publishing LLC, 2005); Jeff Manza & Christopher Uggen, *Locked Out. Felon Disenfranchisement and American Democracy* (Oxford: Oxford University Press, 2006); Alexander Keyssar, *The Right to Vote. The Contested History of Democracy in the United States* (New York: Basic Books, 2000), s. 302–308. Se även t.ex. Martin Gelin, ”I Georgia kämpar väljarna för att kunna rösta”, *Dagens Nyheter* 3/11 2018; Sam Levine, ”’You Basically Are Nothing’. The Americans Shut Out of the Iowa Caucuses”, *The Guardian* 3/2 2020.

3. SFS 1936:244, Lag om ändring i vissa delar av strafflagen; SFS 1937:201, Kungörelse angående beslutade ändringar i rikets grundlagar.

4. Roddy Nilsson, ”Det inskränkta medborgarskapet. Fångar, rösträtt och makt”, i *Den ifrågasatte medborgaren. Om utsatta gruppers relation till välfärdssystemen*, red. Torbjörn Hjort, Philip Lalander & Roddy Nilsson (Växjö: MiV Linnéuniversitetet, 2010).

5. För diskussioner om filosofiska argument för eller mot rösträttsbegränsningar för straffade, se Ludvig Beckman, *The Frontiers of Democracy. The Right to Vote and its Limits* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2009), s. 120–145; Ziegler 2011, s. 203–210; Blais et al. 2001, s. 57–58; Zdravko Planinc, ”Should Imprisoned Criminals Have a Constitutional Right to Vote?”, *Canadian Journal of Law and Society* vol. 2 (1987).

6. SOU 1935:60. Promemoria angående avskaffande av påföljd enligt 2 kap. 19 § strafflagen jämte vissa andra straffpåföljder, s. 23; Göran Inger, *Vanföjd. Från infamia till förlust av medborgerligt förtroende* (Uppsala: Inger, 2001), s. 160–167.

7. Jonas Liliequist, ”From Honour to Virtue. The Shifting Social Logics of Masculinity and Honour in Early Modern Sweden”, i *Honour, Violence and Emotions in History*, red. Carolyn Strange, Robert Cribb & Christopher E. Forth (London: Bloomsbury, 2014); Jonas Liliequist, ”’Du ljög som en tjuv och skälm’. Okvädande inför rätta i 1600- och 1700-talens södra och mellersta Norrland”, *Oknytt* vol. 41 (2020), nr 1–2, s. 8–9; Christopher Collstedt, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede* (Lund: Sekel, 2007). Se även Sven Delblanc, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Stockholm: Bonniers 1965); Martin Tunefalk, *Äreminnen. Personmedaljer och social status i Sverige cirka 1650–1900* (Lund: Nordic Academic Press, 2015).

8. Liliequist 2020. Se även *Riksdagsstrycket*, Första lagutskottets utlåtande 1933:25, s. 1.

9. Inger 2001, kap. 1–2.

10. *Riksdagstrycket*, Första lagutskottets utlåtande 1933:25, s. 1; SOU 1935:60, s. 23; Inger 2001, s. 160–167.
11. SOU 1935:60, s. 23–24; Inger 2001, s. 167–168.
12. Inger 2001, s. 170. Jfr Sara Ekströms vid denna boks publicering pågående avhandlingsprojekt i idéhistoria vid Stockholms universitet.
13. Inger 2001, s. 161.
14. Inger 2001, s. 190–199, särskilt s. 196; *Utredning och förslag om borttagande ur lagstiftningen av straffpåföljden förlust av medborgerligt förtroende* (Stockholm: Nordiska bokhandeln, 1915), s. 117–118; jfr SFS 1864 Strafflag, 2 kap. 19 §. Påföljdens exakta konsekvenser specificerades i speciallagar före 1918. År 1890 stadgades att påföljden alltid skulle vara tidsbegränsad, förutom vid mened, eller i samband med dödsstraff eller livstids straffarbete. SOU 1935:60, s. 24–27.
15. *Riksdagstrycket*, Första lagutskottets utlåtande 1933:25, s. 1–2; SOU 1936:50, s. 24–26; Inger 2001, s. 200–265; Ebba Berling Åselius, *Rösträtt med förhinder. Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920* (Stockholm: Stockholms universitet, 2005), s. 91–95.
16. Se t.ex. ”Bort med vanfrijdsstraffet!”, *Dagens Nyheter* 4/4 1908.
17. SOU 1935:60, s. 26–29. I och med att vanfrijdsstämpeln togs bort gavs myndigheter, som kompensation, större frihet att begära utdrag ut straffregistret. Se ändring i 2 kap. 19 § strafflagen genom lag den 3 juni 1921 (SFS 1921:288, Lag om ändring i vissa delar av strafflagen), införd i samband med avskaffandet av dödsstraffet. Jfr även *Utredning och förslag om borttagande ur lagstiftningen av straffpåföljden förlust av medborgerligt förtroende*; Inger 2001, s. 265–266.
18. SCB, *Riksdagsmannavalen åren 1915–1917*, s. 24, 34; *Riksdagsmannavalen åren 1918–1920*, s. 25, 34.
19. *Riksdagstrycket*, Första lagutskottets utlåtande 1933:25, s. 5.
20. SOU 1935:60, s. 25, 27–28.
21. *Riksdagstrycket*, Första lagutskottets utlåtande 1933:25, s. 3–4; SOU 1935:60, s. 25, 27–28.
22. Inger 2001, s. 259–260.
23. SOU 1935:60, s. 27.
24. Inger 2001, s. 278–282.
25. *Riksdagstrycket*, Första lagutskottets utlåtande 1933:25, s. 5.
26. Jfr Roger Qvarsell, *Utan vett och vilja. Om synen på brottslighet och sinnessjukdom* (Stockholm: Carlssons, 1993), s. 305–310, 330–333; Roddy Nilsson, *Växjöfängelsets historia 1848–1995. Institutionen, människorna och brotten under hundrafemtio år* (Norrköping: Kriminalvårdsstyrelsen, 1996), s. 99–102.
27. SOU 1933:11. *Betänkande med förslag till organisation av det frivilliga skydds- och hjälparbetet beträffande frigivna fångar*. För en lista över övriga ledamöter, se s. 5.
28. SOU 1933:11, s. 6.
29. Ibid., s. 117.
30. Ibid., s. 118–119.
31. *Riksdagstrycket*, Motion AK 1933:356.

32. *Riksdagstrycket*, Första lagutskottets utlåtande 1933:25. Se även Inger 2001, s. 268.
33. Inger 2001, s. 268.
34. Inger 2001, s. 269; *Riksdagstrycket*, Proposition 1936:190, s. 12.
35. SOU 1935:60, s. 43–44.
36. Ibid., s. 34–37, 43–49; SOU 1933:11, s. 117–119.
37. SOU 1935:60, s. 44.
38. Se förslag till ändrad lydelse av § 16 i riksdagsordningen i SOU 1935:60, s. 17.
39. SOU 1935:60, s. 45–46.
40. Ibid., s. 44–49, 64.
41. Förslaget bifölls av Fångvårdsstyrelsen, Överståthållarämbetet, länsstyrelsen i Östergötlands län, Statskontoret, Järnvägsstyrelsen, cheferna för Generalstaben och Marinstaben, styrelsen för Centralföreningen till stöd för frigivna, styrelsen för Svenska Skyddsförbundet, samt styrelsen för Sveriges Advokatsamfund. *Riksdagstrycket*, Proposition 1936:190, s. 16–18.
42. Kritiska yttranden kom från länsstyrelsen i Göteborgs och Bohus län, Landsfogden i Göteborgs och Bohus län, chefen för flygvapnet, länsstyrelsen i Malmöhus län och Landsfogden i Stockholms län; helt avstyrkande från länsstyrelsen i Stockholms län och Generalpoststyrelsen. Se *Riksdagstrycket*, Proposition 1936:190, s. 18–20.
43. *Riksdagstrycket*, Proposition 1936:190, s. 19–20, 26.
44. Inger 2001, s. 273–274; *Riksdagstrycket*, Proposition 1936:190, s. 28–32. Se även Proposition 1936:191.
45. SFS 1936:244; SFS 1937:201.
46. SOU 1961:20. *Vissa frågor rörande allmänna val*, s. 28–34; Martin Brothén, ”Poströstningens historia i Sverige”, i *Svenska poströstare*, red. Martin Brothén (Göteborg: Statsvetenskapliga institutionen, Göteborgs universitet, 2003); Nilsson 2010, s. 118.
47. SOU 1961:20, s. 3; SOU 1945:64. *Betänkande angående underlättande av deltagandet i allmänna val*, s. 53. 1944 års vallagssakkunniga hade dock framfört en lång rad argument mot att patienter skulle få rösta annat än i undantagsfall, se SOU 1945:64, s. 34–45.
48. Nilsson 2010, s. 118; SOU 1945:64, s. 41.
49. SOU 1963:54. *Några valfrågor. Slutbetänkande avgivet av 1955 års valutredning*, s. 39–40, 43–44.
50. För mer detaljer kring turerna i denna fråga, se Nilsson 2010, s. 119–120.
51. SOU 2000:125. *Teknik och administration i valförfarandet*, s. 169–170.
52. SFS 2005:837, Vallag, § 4.